

**Формування демографічних понять засобами шкільного
підручника з географії**

О. А. Федій, Полтавський національний педагогічний університет імені

В. Г. Короленка

e-mail: fedy.alexander@yandex.ua

Постановка проблеми. Роль економічної та соціальної географії у формуванні високоінтелектуального, творчого, всебічно розвиненого підростаючого покоління зростає у зв'язку із трансформаційними процесами суспільного життя. Населення як один з об'єктів дослідження географії є найвагомим елементом усіх соціальних, економічних, політичних, екологічних перетворень у країні і світі загалом. За час становлення географічної науки – в окремі періоди – населення вивчалось лише як елемент продуктивних сил суспільства з акцентом на його кількісні характеристики, особливості розміщення і належало до одного з розділів економічної географії. Важливість розуміння якісних аспектів життєдіяльності населення змінила зміст географії і перетворила її на соціально-економічну, а потім – на суспільну. Саме тому демографічні знання є важливими з погляду усвідомлення учнями всіх складних процесів життєдіяльності населення, можливості використання їх для пояснення економічної і соціальної дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У курсі економічної і соціальної географії за 9-й і 10-й класи демографічним знанням учнів приділена значна увага. Характеризуючи населення України, автори підручників і методичних посібників Л. М. Булава, Л. П. Вішнікіна, Й. Р. Гілецький, Ф. Д. Заставний, С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко, О. О. Любіцева, П. О. Масляк, М. П. Нагорнюк, О. Ф. Надтока, Т. Г. Назаренко, В. Ю. Пестушко, В. Я. Плахута, А. Й. Сиротенко,

Л. В. Тименко, О. М. Топузов, Г. Ш. Уварова, О. А. Федій, Б. О. Чернов, О. І. Шаблій, П. Г. Шищенко, В. М. Юрківський, Б. П. Яценко розкривають фундаментальні демографічні поняття «відтворення населення», «природний рух», «народжуваність», «смертність», «природний приріст», «механічний рух», «еміграція», «імміграція», «статеві-вікова структура», «тривалість життя». Зазначенні демографічні поняття є основою розуміння учнями складних процесів життєдіяльності населення в Україні і вміння застосовувати їх як опору під час вивчення економічної і соціальної географії світу.

Мета статті – проаналізувати і систематизувати зміст демографічних понять у підручниках з економічної і соціальної географії.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на перші знайомства учнів 6-го і 7-го класів з населенням світу й окремих регіонів, відсутність програми вивчення населення у 8-му класі, основний зміст демографічних знань покладено на курси за 9-й і 10-й класи. Саме в цих класах з'являються найбільші можливості для формування демографічних понять школярів, а навчання пов'язане з ускладненням структури і змісту матеріалу, збільшенням його обсягу, що підвищує рівень вимог до учнів. Психологічна готовність учнів включає сформованість на високому рівні теоретичного мислення, критичного ставлення до фактів і подій. У цьому віці удосконалюється пам'ять учнів, значно змінюються способи запам'ятовування ними інформації, відбувається вільне оперування абстрактним матеріалом.

Формування демографічних понять на уроках географії у 9-му класі має низку особливостей, пов'язаних з тим, що в курсі «Економічна і соціальна географія України», з одного боку, закладаються основи понятійного апарату суспільного аспекту науки і шкільного предмета, знання про фундаментальні закономірності життєдіяльності населення, з іншого – він є завершальним для основної школи та пропедевтичним для старшої. При вивченні учнями населення України відбувається

конкретизація їхніх демографічних знань, які у подальшому є інструментом пізнання. Серед засобів навчання з'являються географічні карти, які належать до економічних, таблиці, графіки і діаграми зі статистичною інформацією.

У програмі за 9-й клас міститься основна частина демографічних понять. На підручники і посібники з економічної і соціальної географії України [1; 3; 5; 6; 8; 10–12; 14–16] покладено завдання сформувати фундаментальні поняття: «відтворення населення», «природний рух», «народжуваність», «смертність», «природний приріст», «механічний рух», «еміграція», «імміграція», «статеві-вікова структура», «тривалість життя». За відведений програмою час на вивчення населення, учні опрацьовують статистичний матеріал, встановлюють причинно-наслідкові зв'язки, аналізують факти щодо якісних і кількісних характеристик населення. На основі показників чисельності населення, його статево-вікової структури, міграції школярі з'ясовують причини погіршення демографічної ситуації в Україні, знаходять шляхи її розв'язання, а також усвідомлюють особливості сучасної демографічної політики. На уроках економічної і соціальної географії учні вперше знайомляться з демографічними проблемами в Україні, найвагомішими з яких є депопуляція та старіння нації. Формування демографічних понять у 9-му класі не може відбуватися протягом короткого періоду і шляхом лише заучування їх визначень. Саме тому кожне з них має входити до певної системи (населення, відтворення населення, природний рух, природний приріст, демографічна проблема).

Сформовані демографічні поняття у 9-му класі знаходять своє продовження у старшій школі. Так, учні старшої школи за матеріалами підручників з географії [2; 4; 7; 9; 13; 17; 18] поглиблюють демографічні поняття і вивчають нові факти, процеси, закономірності життєдіяльності населення світу. В 10-му класі демографічні знання стають складнішими, які розширюються та ускладнюються за змістом. Посилення наукових основ у методичному плані відбувається шляхом створення розгалуженої

системи загальних понять з наступним визначенням оптимальних прийомів їх формування, поділом за темами і уроками. У 10-му класі демографічні поняття формуються на двох уроках: «Чисельність населення світу» і «Структура населення світу». Засвоєння демографічних понять у процесі вивчення географії включає взаємопов'язані ланцюги: сприйняття нового матеріалу, його осмислення, запам'ятовування та застосування. Поняття ускладнюються від елементарних за формою до складних на різних етапах навчання, залежно від вікових особливостей і розумових здібностей учнів. Разом з теоретичними знаннями під час вивчення цих тем старшокласники набувають практичних умінь з розв'язку задач, знайомляться з прогнозуванням демографічних процесів і визначенням можливих напрямів їх регулювання. У кінцевому підсумку демографічні поняття мають зайняти особливе місце в системі географічної освіти.

Навчальні програми містять усі елементи основ демографії, які необхідно засвоїти учням під час вивчення географії. Автори шкільних підручників намагаються широко висвітлити демографічні дані, результатом чого є диференціація інформації, її глибина, різні підходи до методів навчання. Спроба скорочення шкільних програм призводить до невідповідності навчального матеріалу і часу, який відведений для його засвоєння учнями.

У процесі формування понять важливим є виділення серед них демографічних і тих, які дають іншу характеристику населенню. Демографія – це наука про закономірності відтворення населення. Тобто, до демографічної характеристики населення належать усі його кількісні і якісні особливості, які безпосередньо чи опосередковано впливають на чисельність. Учні загальноосвітніх навчальних закладів повинні володіти цими знаннями в загальній системі і зв'язках між ними. Запропонована схема демонструє всі демографічні поняття, які передбачені шкільними програмами для учнів 9-го і 10-го класів і розкриті у підручниках (рис. 1).

Відомості про належність населення до певного етносу, нації, релігії, розселення не належать до демографічних знань, хоча деякі із зазначених ознак також можуть визначати кількісні закономірності. Так, релігійна належність визначає напрями демографічної політики в державі, національний склад може впливати на напрями міграційних процесів, від особливостей розселення залежать показники народжуваності і смертності.

Поняття «населення» є основою, на якій відбувається формування майже всіх демографічних понять. Так, для того щоб сформувати 23 із 30 запропонованих понять, необхідно створити уявлення про населення, а потім конкретизувати їх відповідно до обраної теми. Послідовність їх упровадження під час навчального процесу забезпечить легкість сприйняття матеріалу учнями. Наприклад, для розуміння поняття «народжуваність» учні навколо уже сформованого поняття «населення» повинні уявити маленьку дитину на руках у мами. Поняття «смертність» викличе у багатьох учнів сум, який асоціюватиметься з хворобами, війнами, надзвичайними подіями, які часто демонструє телебачення. Народжуваність і смертність стануть основою для формування інших демографічних понять. Формуючи одне за одним поняття у системі, учитель може забезпечити закріплення матеріалу.

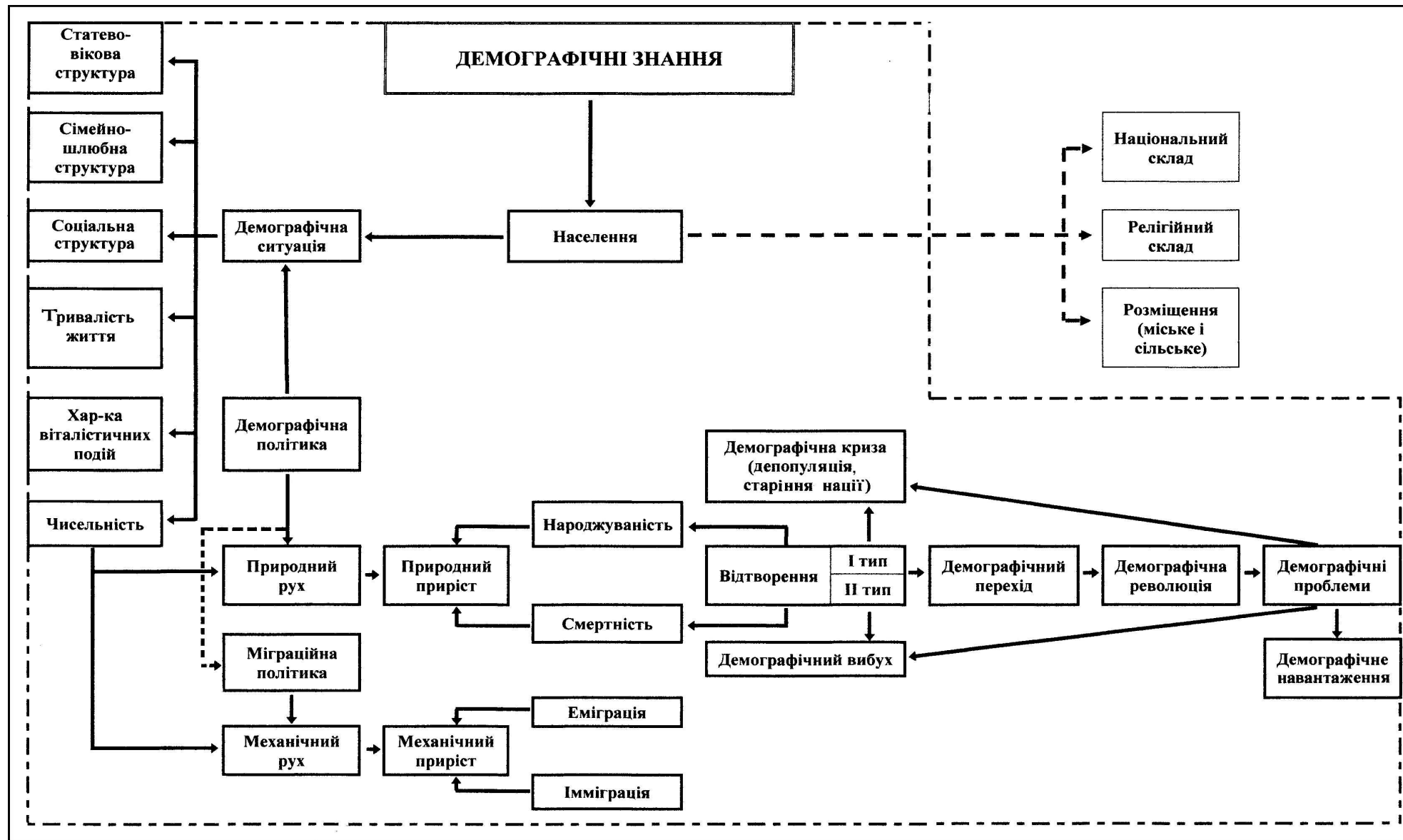

Рис. 1. Зміст демографічних знань шкільного курсу економічної та соціальної географії

Розв'язання проблеми кількості демографічних понять у шкільному курсі географії полягає у їх систематизації. Для того щоб демографічні поняття формувалися не як ізольовані елементи знань, важливо їх вводити не тільки послідовно одне за одним, але за відповідною системою. У шкільних підручниках їх кількість коливається від 10 до 25. Всього навчальними програмами передбачено формування 30 демографічних понять (табл. 1). Кожне з них – це сукупність низки ознак, пов'язаних між собою. Деякі поняття віднесені до основних і формуються в першу чергу. Інші – похідні від них поняття, які можна умовно віднести до другого, третього, четвертого, п'ятого рівнів. Як правило, більш прості за змістом поняття другого-п'ятого порядків можуть розглядатися як складові. Так утворюється багатоступінчаста система формування загальних понять в демографії: від основного поняття «населення» до всіх інших. На перший погляд, така кількість понять може призвести до перевантаження учнів навчальним матеріалом. Утім, з іншого боку, – забезпечить високий науковий рівень вивчення географії та її демографічної складової. Зведення до мінімуму вивчених понять може відобразитися на рівні знань учнів з високою успішністю і не дасть їм можливості ознайомитися з матеріалом у повному обсязі.

Таблиця 1

Словник демографічних понять

1. Відтворення населення	Постійне оновлення чисельності і структури населення в процесі зміни поколінь людей через народжуваність і смертність
2. Віталістичні події	Характеристика певних демографічних особливостей (вік одруження, порядковий номер шлюбу, кількість дітей у сім'ї, вік жінки при народженні дитини тощо)
3. Густота населення	Середній показник, який розраховується як відношення кількості осіб до площі певної території (осіб/км ²)
4. Демографічна криза	Сукупність соціально-демографічних проблем, пов'язаних зі скороченням чисельності населення і погіршення його якісних характеристик
5. Демографічна політика	Цілеспрямована система законодавчих, пропагандистських, фінансових, економічних заходів державних органів у сфері регулювання чисельності населення, його структури, якості життя
6. Демографічна проблема	Ситуація, яка характеризується нестійкими показниками відтворення населення, погіршення його структури

7. Демографічна революція	Докорінна якісна зміна процесу відтворення населення
8. Демографічна ситуація	Природно-історичний стан населення, для якого характерний певний режим відтворення, кількісний та якісний його склад
9. Демографічне навантаження	Показник, який розраховується як відношення частки дітей і осіб пенсійного віку до частки осіб працездатного віку
10. Демографічний вибух	Різде зростання чисельності населення у зв'язку з позитивними показниками народжуваності і зниженням показників смертності
11. Демографічний перехід	Особливість демографічного стану суспільства відповідно економічному розвитку і соціальному прогресу
12. Депопуляція	Довготривале скорочення чисельності населення
13. Еміграція	Особи, які виїхали за межі країни
14. Імміграція	Особи, які в'їхали до країни
15. Механічний приріст населення	Показник, який розраховують як різницю між емігрантами та іммігрантами (кількість осіб всього або кількість осіб на 1 000 жителів, ‰)
16. Механічний рух населення	Зміна чисельності населення в результаті міграцій
17. Міграційна політика	Заходи держави, які спрямовані на обмеження або стимулювання міграційних процесів залежно від певних чинників
18. Народжуваність	Процес народження дітей у сукупності осіб, що складають покоління
19. Населення	Природно-історична самовідтворювальна спільнота людей, що проживає на певній території
20. Природний приріст населення	Показник, який розраховують як різницю між народженими та померлими (кількість осіб всього або кількість осіб на 1 000 жителів, ‰)
21. Природний рух населення	Зміна чисельності населення в результаті процесів народжуваності і смертності
22. Сімейно-шлюбна структура населення	Розподіл населення за сім'ями різного типу і станом індивіда у сім'ї
23. Смертність	Процес вимирання поколінь, що складається із одиничних смертей людей різного віку
24. Соціальна структура населення	Сукупність соціальних (робітники, селяни, інтелігенція), демографічних (молодь, пенсіонери), освітніх, професійно-кваліфікаційних, територіальних (сільські і міські жителі) спільнот людей. Результатом узагальнення є поділ на робітників, селян, службовців, студентів, учнів тощо
25. Соціальний рух населення	Зміна соціального статусу, отримання освіти, підвищення кваліфікації, перехід з однієї вікової групи в іншу тощо
26. Старіння нації	Стан суспільства, при якому частка осіб пенсійного віку перевищує 8–10%
27. Статеві-вікова структура населення	Розподіл населення за ознаками статі і віку

28. Тип відтворення населення	Природно-історичні особливості оновлення чисельності і структури населення (існує I і II типи)
29. Тривалість життя	Кількість років, які в середньому проживає особа
30. Чисельність населення	Загальна величина населення, кількість людей, що проживають на певній території у конкретний момент часу (розрізняють постійне і наявне населення в країні)

Логічна взаємопов'язана система загальних понять є найбільш конкретним виразом підвищення наукового рівня навчання у школі. Особливо це важливо для учнів 9-го класу, для яких здобуті знання знайдуть продовження у 10-му класі під час вивчення складних демографічних процесів, таких як демографічний перехід, демографічна революція, демографічний вибух, типи відтворення населення тощо. Демографічні поняття мають впроваджуватися у логічних послідовних визначеннях – аналізуватися і підкріплюватися конкретними прикладами. Оволодіння загальними демографічними поняттями розвиває пізнавальні здібності учнів, підвищує їхню творчу активність, сприяє практичному здійсненню ідей розвиваючого навчання.

Висновки. Аналіз підручників з економічної і соціальної географії свідчить, що вивченню демографічних понять у школі приділяється значна увага. За допомогою демографічних понять автори характеризують населення України, окремих країн і світу у цілому. Наступність і послідовність, системність і безперервність курсів географії у 9-му і 10-му класах розширює світогляд учнів, забезпечує оволодіння практичними вміннями і навичками.

Література

1. Булава Л. М. Економічна та соціальна географія України : навч. посіб. для учнів 9 кл. [Текст] / Л. М. Булава, М. П. Нагорнюк. – Полтава : ПОІПОПП, 199. – 84 с.
2. Вішнікіна Л. П. Соціально-економічна географія світу у структурно-логічних конспектах [Текст] / Л. П. Вішнікіна, О. А. Федій. – Полтава : АСМІ, 1998. – 63 с.

3. *Гілецький Й. Р.* Соціально-економічна географія України : підруч. для 9 кл. [Текст] / Йосип Романович Гілецький. – Львів : ВНТЛ, 1998. – 136 с.
4. Економічна і соціальна географії світу : підруч. для 10 кл. серед. шк. / [авт. кол.: Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева та ін.] ; [за ред. Б. П. Яценка]. – К. : АртЕк, 1997. – 248 с. – (Трансформація гуманітарної освіти України).
5. *Заставний Ф. Д.* Економічна і соціальна географія України : підруч. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. [Текст] / Федір Дмитрович Заставний ; [5-е вид., із змінами] – К. : Навч. книга, 2007. – 255 с.
6. *Заставний Ф. Д.* Географія України [Текст] / Федір Дмитрович Заставний. – Львів : Світ, 1990. – 360 с.
7. *Кобернік С. Г.* Географія : підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – Х. : Оберіг, 2010. – 304 с.
8. *Кобернік С. Г.* Географія України. 8–9 класи : Дидактичний комплекс до вивчення шкільного курсу [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – К. : Стафед-2; Х. : Веста, вид-во «Ранок», 2003. – 216 с.
9. *Кобернік С. Г.* Економічна і соціальна географія світу в опорних схемах (10 клас) : навч.-метод. посіб. для учнів, абітур., студ. та вчит. [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – К. : ПП «Компанія Актуальна освіта», 1998. – 82 с.
10. *Масляк П. О.* Географія України : пробний підруч. для 8–9 кл. серед. шк. / П. О. Масляк, П. Г. Шищенко. – К. : Зодіак-ЕКО, 2000. – 432 с.
11. *Надтока О. Ф.* Географія : підруч. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. [Текст] / О. Ф. Надтока, О. М. Топузов. – К. : Вид. дім «Світ знань», 2009. – 224 с.
12. *Пестушко В. Ю.* Географія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2009. – 288 с.
13. *Пестушко В. Ю.* Географія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. рівень стандарту, авачем. рівень [Текст] / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2010. – 304 с.

14. Соціально-економічна географія України : навч. посіб. [Текст] / [за ред. проф. О. І. Шаблія]. – Л. : Світ, 1994. – 608 с.
15. *Сиротенко А. Й.* Географія України : пробний підруч. для 9 кл. серед. шк. [Текст] / А. Й. Сиротенко, Б. О. Чернов, В. Я. Плахута. – К. : Освіта, 1996. – 239 с.
16. *Стадник О. Г.* Економічна і соціальна географія України. 9 клас : посіб. для вчителя [Текст] / Олександр Григорович Стадник. – Х. : Основа, 2009. – 126 с. – (Бібліотека журналу «Географія», Вип. 9 (69)).
17. *Топузов О. М.* Економічна і соціальна географія світу : Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільн. рівень) [Текст] / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, Л. В. Тименко. – К. : Пед. думка, 2009. – 304 с.
18. *Топузов О. М.* Економічна і соціальна географія світу : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / О. М. Топузов, Л. В. Тименко. – К. : Зодіак-ЕКО, 2005. – 208 с.

UA У курсі економічної і соціальної географії за 9-й і 10-й класи демографічні знання посідають чільне місце в українських підручниках. Важливість формування демографічних знань школярів підкреслюється необхідністю використання їх у буденному житті, майбутній професійній діяльності, вивченні глобальних соціально-економічних процесів.

Ключові слова: демографічні поняття, демографічна характеристика, демографічні процеси.

RU В курсе экономической и социальной географии за 9-й и 10-й классы демографические знания занимают важное место в украинских учебниках. Важность формирования демографических знаний школьников подчёркивается необходимостью использования их в повседневной жизни, будущей профессиональной деятельности, изучении глобальных социально-экономических процессов.

Ключевые слова: демографические понятия, демографическая характеристика, демографические процессы.

EN In the course of economic and social geography of the ninth and tenth classes demographic knowledge play an important role in Ukrainian textbooks. The importance of pupil's demographic knowledge creating is emphasized by the need to use it in everyday life, future careers, the study of global social and economic processes.

Key words: demographic concepts, demographic characteristics, demographic processes.